

E. Husserlis: fenomenologinė laiko tyrimo specifika ir struktūra

ARŪNAS MICKEVIČIUS

*... Kūnų judėjimas nėra laikas <...>
Todėl man ir atrodo, kad laikas
yra ne kas kita, kaip trukmė, bet
kokio dalyko – tai jau nežinau;
ar tik nebus pačios sielos?*

Šv. Augustinas

Filosofijos istorijoje laikas – vienas iš seniausių ir aktualiausių problemų. Dar Šv. Augustinas atkreipė dėmesį į specifinius laiko suvokimo sunkumus. Jis rašo: “Tai kas gi yra laikas <...> Kol manęs niekas apie jį neklausia – žinau, o kai norisi klausiančiam paaiškinti – nežinau. Tačiau įsitikinęs sakau, jog žinau, kad jei niekas nepraeitų, nebūtų būtojo laiko, o jei niekas neateitų, nebūtų būsimąjo <...> Kaip galimi <...> būtasis ir būsimasis, jei būtojo nebėra, o būsimąjo dar nėra; jei esamasis visada liktų esamuju ir nepereitų į būtąjį, tai jis jau būtų ne laikas, o amžinybė. O jei esamasis laikas tampa laiku dėl to, kad jis pereina į būtąjį, tai kodėl mes sakome, kad jis yra, jei jo buvimas yra priešastis to, kad jis nebebus¹. Minėtuose Šv. Augustino žodžiuose slypi klausimas: kodėl taip sunku nusakyti dalykus, tiesiogiai susijusius su mumis pačiais? Kodėl ir kaip laikas susijęs su mumis pačiais, kokia jo prigimtis? E. Husserlis, siekdamas atsakyti į klausimus, susijusius su laiku, atkreipė dėmesį į pačią suvokiančią sąmonę, kartu aprašydamas suvokimo akto, turinio bei suvokiamo objekto specifika.

Paskaitose, skirtose vidinio laiko sąmonės (des inneren Zeitbewusstseins) aprašymui, E. Husserlis siekė paaiškinti, kaip galima suvokti įvairius temporalinius momentus. Mūsų kasdieninė sąmonė, vadovaudamasi natūralistinėmis nuostatomis, kokio nors objekto trukmę gali suvokti todėl, kad pats objektas buvuoja objektyviame laike, kurį galime išmatuoti įvairiais chronometrais ir taip išskirti objektyvius objekto trukmės intervalus ir t. t. Tačiau chronometrai negali paaiškinti, kaip galima suvokti pačią trukmę kaip tokią, kaip galima atsimiti ir patį objektą, ir jo trukmę. Kad būtų galima atsakyti į šiuos klausimus, reikia pašalinti objektyvų laiką, matuojamą chronometrais. Interpretuojant Šv. Augustiną, galima sakyti, kad laikas matuojamas ne chronometrais, bet siela.

¹ *Augustinas A. Išpažinimai // Filosofijos istorijos chrestomatija. Viduramžiai. – V., 1980 – P. 105–106.*

E. Husserlio uždavinys – aprašyti laiką iš fenomenologinių pozicijų, t. y. pateikti laiko sąmonės (Zeitbewusstsein) fenomenologinį aprašymą. Jį pirmiausia domina ne objektyvus, realus, chronometrais matuojamas laikas, bet pats “sąmonės tėkmės imanentinis laikas”. “Kaip realus daiktas ir realus pasaulis, taip ir pasaulinis realus laikas, gamtos laikas gamtos mokslų, taip pat gamtamokslinės psichologijos prasme, – teigia E. Husserlis, – nėra fenomenologinė duotybė”². Taigi fenomenologinė redukcija privalo pašalinti objektyvų laiką tam, kad būtų galima atkreipti dėmesį į patį temporalinį duotumą. Temporalinis duotumas sąmonės atžvilgiu nėra kažkas išoriška. Temporalumas – esminė sąmonės savybė. Sąmonė, suvokdama laiką, suvokia, jog ji pati yra laikas. E. Husserlis kalba ne apie sąmonės laiką, bet apie laiko sąmonę (Zeitbewusstsein).

Norėdamas paaiškinti objektyvaus laiko pašalinimo esmę, E. Husserlis pateikia analogiją su erdve. Pvz., jeigu mes abstrahuosimės nuo objektyvios empiriškai suvokiamos daiktų tarpusavio padėties, tuomet galima bus kalbėti apie tam tikrą “regėjimo lauką”. Kvazierdviniame “regėjimo lauke” taip pat galima kalbėti apie tam tikrą padėtį, bet ši padėtis jau nebebus objektyviai erdviška. Todėl beprasmiška sakyti, jog taško A padėtis “regėjimo lauke” yra vienas metras į šoną nuo paveikslu ir pan. Lygiai taip pat ir “vidiniame lauke” neegzistuoja nė sekundės, nė minutės. Fenomenologinė duotybė E. Husserliui – temporalinių momentų išgyvenimai. Šie išgyvenimai nėra objektyvaus laiko išgyvenimai. Kaip “regėjimo laukas” nėra objektyvios erdvės dalis, taip ir “pirminis temporalinis laikas” nėra objektyvus laikas. Objektyvus laikas ir erdvė – transcendencija.

Fenomenologinė redukcija tampa būtina trunkančių objektų ir trukmės jutimų aprašymo prielaida. Posūkį nuo objektyvumo prie subjektyvumo galima pailiustruoti tokiu pavyzdžiu. Pažvelkime į objektą A. Mes užsimerkiame ir atsimerkiame. Tuomet turime du objekto A suvokimo turinius. Tad ir sakome: mes matome tą patį A du kartus. Bet kartu turime ir du turinius, kurie temporaliai skirtingi. Remdamiesi šiuo pavyzdžiu, dabar klausiam, ne kiek laiko trunka objektas A, bet kokių sąmonės aktų ir universalių struktūrų dėka mes suvokiame patį temporalumą. Galima abstrahuotis nuo objektyviai laikinų skirtumų, du kartus atkreipiant dėmesį tik į objekto A kokybę. Du kartus to paties objekto A kokybinio skirtingumo fiksacija (temporalia prasme) dabar leidžia atkreipti dėmesį į temporalią suvokimo

² Husserl E. Phenomenology of Internal Time – Consciousness. – Hague, 1964, – P. 23.

seką. Toliau jau šios sekos atžvilgiu galima klausti: kokių būdu ji suvokiama ir kaip ji gali būti aprašyta. Akivaizdu, jog tokiam aprašymui reikalingi ne chronometrai, bet reflektivi savistaba ir fenomenologinė redukcija. “Laiko problemos atžvilgiu tai reiškia: mus domina tam tikri laiko išgyvenimai. Tai, kad jie temporaliai apibrėžti objektyvia prasme, t a i, k a d j e p r i k l a u s o d a i k t ų p a s a u l i u i i r p s i c h i n i ų s u b j e k t ų p a s a u l i u i, – rašo E. Husserlis, – bei turi savo empirinę būtį ir kilmę, mūsų nedomina”³.

E. Husserlis laiko sąmonės (Zeitbewusstsein) aprašymą pradeda F. Brentano laiko sampratos išdėstymu bei kritika. Pasak E. Husserlio, siekdamas atsakyti į klausimą, koks yra trukmės arba paties įsivaizdavimo apie laiką šaltinis, F. Brentanas vaizdinių apie trukmę nelaiškė objektyvia psichinio akto arba aktų nuoseklumų trukme. Psichologai, išskyrus F. Brentaną, pažymi E. Husserlis, nesėkmingai bandė nustatyti temporalinių vaizdinių šaltinius. Tokių nesėkmių priežastis ta, kad buvo painiojamas ir neskiriamas jau mūsų minėtas objektyvus ir subjektyvus laikas. “Jutimo trukmė ir trukmės jautimas skirtingi. <...> Jutimų seka ir sekos jautimas nėra tas pats”⁴, – pabrėžia E. Husserlis.

F. Brentanas teigė, jog įvairių laiko modų išgyvenimo šaltinis yra fantazija-vaizdinys (Phantasievorstellung) arba kitaip – “pirminė asociacija” (ursprungliche Assoziation), kuri prisijungia prie pirminio jutimo po to, kai nustoja veikti jutimą sukėlęs stimulus. Šiuo atveju F. Brentanui fantazija pasirodo ypatingų būdu – ji yra produktyvi. Būdama produktyvia, fantazija kuria vaizdinio momentą, būtent laiko momentą. Pagal brentaniškąją “pirminių asociacijų” teoriją tik esamasis (“dabar”) momentas realus; vaizdiniai, susiję su praeitimi arba ateitimi, sukuriama “pirminių asociacijų” ir nėra realūs. E. Husserlis, kritikuodamas F. Brentano “pirminių asociacijų” teoriją, nurodo, kad tokiu būdu paneigiamas pačios sekos sąmonės arba trukmės pirminis duotumas. Tai reiškia, jog pirminis sąmonės temporalumas priimamas ne savaimingai, ne kaip pirmapradis aprašymo dalykas, bet konstruojamas ypatingu psichiniu aktu, t. y. fantazija, kurios temporalumas išleidžiamas iš akių. E. Husserlis pažymi, jog “F. Brentanas neparodė skirtumo tarp akto ir turinio, arba (skirtumo – A. M.) tarp akto, suvokimo turinio ir suvokiamo objekto”⁵. Todėl F. Brentanas negalėjo apibrėžtai atsakyti į klausimą, ar temporalumas, kyląs iš “pirminės asociacijos”, priklauso su-

³ Ten pat. – P. 22–29

⁴ Ten pat. – P. 31

⁵ Ten pat. – P. 37

vokimo aktui ar suvokiamam objektui, pvz., garsui. Pats E. Husserlis mano, jog pirminės temporalios asociacijos priklauso ir suvokimo aktui, ir turiniui, ir suvokiamam objektui.

Antra vertus, E. Husserlis nepriima vadinamosios “visumos suvokimo akimirksniškumo (momentišškumo)” dogmos. Laiko objektu (Zeitobjekten) suvokimą kaip akimirksnišką suvokimą, eksplikavo J. Herbartas ir R. Lotze. Šios koncepcijos esmė tokia: kad būtų įmanoma suvokti vaizdinių (pvz., A ir B) seką, trukmę, būtina, kad šie vaizdiniai būtų absoliučiai simultaniški viename unifikuojančiame suvokimo akte. Šios koncepcijos trūkumas, anot E. Husserlio, tas, kad ji aiškina sekos, trukmės suvokimą, remdamasi tokia struktūra, kuri nėra temporalinė. Tai savo ruožtu užkerta kelią požiūriui, kad sekos, trukmės arba laiko sąmonė yra pirmapradiškai duota sąmonė.

F. Brentano, J. Herbarto ir R. Lotzės laiko teorijų kritikos akivaizdoje kyla klausimas: kokias procedūras atlikus galima kalbėti apie tam tikras struktūras, kai jos pačios esti temporalios prigimties ir kartu sudaro prielaidas suvokti temporalumą.

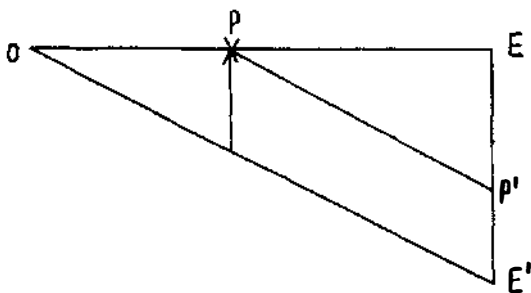
Jau minėjome, fenomenologinė redukcija E. Husserliui leidžia atskirti imanentiškumą nuo transcendentišškumo, subjektyvų laiką – nuo objektyvaus. E. Husserliui svarbus ne objektyvus, transcendentinis laikas, matuojamas chronometrais. Todėl klausimą, kaip konstituojami (lot. *constituere* – nustatyti) transcendentiniai temporaliniai objektai, būtina skirti nuo klausimo, kaip gali būti konstituojami imanentiniai temporaliniai Objektai. “Temporaliniais objektais, – rašo E. Husserlis, – mes vadiname Objektus, kurie yra ne tik vienetai laike (objektyvia prasme A. M.), bet taip pat savyje pasižymi temporaline trukme”⁶. Aprašydami imanentinį temporalinį Objektą, klausimą apie šio Objekto empirinę kilmę turime “paimti į skliaustus”. Imanentinį Objektą privalome suvokti taip, kaip jis duotas sąmonei, ir šį temporalų duotumo suvokimą aprašyti. “Iš tikrųjų akivaizdu, – tvirtina E. Husserlis, – jog paties temporalinio Objekto suvokimas turi temporalumą, kad pačios trukmės suvokimas numano suvokimo trukmę ir kad kiekvienos temporalinės konfigūracijos suvokimas turi savo temporalinę formą”⁷.

Kaip gali būti aprašyti temporaliniai Objektai ir jų atskiros temporalinės fazės, E. Husserlis iliustruoja melodijos skambėjimo pavyzdžiu. Girdėdamas melodiją, aš girdžiu veikiau ne visą melodiją iš karto, bet atskirus

⁶ Ten pat. – P. 43

⁷ Ten pat. – P. 42

garsus (tonus), kurie sudaro šią melodiją. Tonas prasideda ir baigiasi, ir mes galime užfiksuoti jo trukmę. Pats melodijos skambėjimas palaiapsniui nutyla, bet tol, kol mes šį skambėjimą išlaikome sąmonėje, tonas turi savo temporalumą. Trunkantis tonas išlieka toks pat nepaisant jo intensyvumo. Pirminis šios trukmės taškas – tono pradžia – pasirodo kaip esantis “dabar-taškas”. Tonas suvokiamas kaip “dabartinis”, nes kiekviena jo fazė suvokiama kaip “dabar” fazė. Jeigu, sekdami E. Husserliu, mes išskirsime tam tikrą temporalią fazę, kuri nesutampa su pirminiu “dabar-tašku” kaip aktuali, tai galėsime suvokti užbaigtą temporalios trukmės intervalą, t. y. visą tono trukmės intervalą. Beje, aprašyti būdą, kaip imanentinis temporalus Objektas “pasirodo” kontinualiniame judėjime, dar nereiškia aprašyti pačią temporalinę trukmę, kuri, suprantama, aprašyme slypi. Kai tonas trunka, ši trukmė pati esti aktuali, save analizuojanti trukmė, ir “dabar-taškas” paverčia ją užbaigta trukme, kurią galima atgaminti atmintyje. Be to, kadangi mes galime konstatuoti tono pradžia, trukmę ir pabaigą, kartu galima atkreipti dėmesį į būdą, kuriuo suvokiame imanentinio Objekto (tono) skirtumus “vaizdinyje”. E. Husserlis perspėja, jog šie “vaizdiniai” – imanentinių Objektų vaizdiniai – yra ypatingi. Pasak E. Husserlio, čia kalbama apie “pratekančius fenomenus” (Ablaufphänomen) arba “temporalinius orientacijos būdus”, o pačių imanentinių Objektų atžvilgiu – apie jų pratekančias charakteristikas (pvz., “dabar”, “paskui”). “Apie pratekančią fenomeną mes žinome, – tvirtina E. Husserlis, – jog jis yra kontinuumas nuolatinių transformacijų, kurios formuoja nedalomą vieningumą...”⁸ Turėdami tai galvoje, toliau, pasak E. Husserlio, abstrakcijos keliu galime išskirti tam tikras trukmės atkarpas. Štai kaip tai atrodo jo pateiktoje laiko diagramoje:

⁸ Ten pat. – P. 48

Tašku O akcentuojame, kad imanentinis temporalinių Objektų pratėjimas turi pradžią, t. y. “tašką-šaltinį”. Šis taškas charakterizuojamas kaip “dabar-taškas”. Linija OE, reiškia seriją “dabar-taškų”, kuriuose mes sulai kome toną kaip trunkantį, besitęsiantį. Tačiau tonas, kaip “prabėgantis fe- nomenas”, nugrimzta į praeitį, ir šis “nugrimzdimas” iliustruojamas OE’ linija. Kiekvienas “dabar” taškas nėra autonomiškas ir esti kartu su savo “nugrimzdimu”. Linija EE’ būtent ir iliustruoja tokių fazių kontinuumą, t. y., “dabar-tašką” su praeities horizontu. E. Husserlis akcentuoja, jog kiekvie- na pratekanti fazė, kuri eina po pirminio “taško-šaltinio”, pati savaime yra kontinuumas, ir šis kontinuumas, nuolat besiplėsdamas, yra praėjusių fazių kontinuumas. Toks pratekėjimas nuolat modifikuojasi, ir trukmės taškai vis nugrimzta į praeitį. Ši laiko diagrama tėra paprasčiausia temporalinių fazių kontinualumo iliustracija. Kad šį kontinualumą galima būtų konstituoti, E. Husserliui prireikė retencijos ir protencijos sąvokų. Aiškindamas reten- cijos (lot. retentio – sulaikymas) esmę ir funkcijas, E. Husserlis palygina ją su “tašku – šaltiniu”, t. y. pirminiu išpūdžiu (Urimpression). Pirminis išpū- dis sulaikomas sąmonėje kaip “tik-ką-praėjęs”. Kitaip tariant, pirminis išpū- dis pereina į aktualią retenciją, o imanentinio Objekto (pvz., tono) “dabar- taškas” pasirodo kaip “tik-ką-praėjęs”. Kiekvienas “dabar-taškas” nuolatos juda nuo retencijos prie retencijos, sudarydamas kontinuumą, kuriame kiek- vienas naujas taškas esti ankstesnės retencijos retencija. O tai reiškia, jog kiekvienoje retencijoje slypi sulaikytas pirminis išpūdis. Iš esmės retencija fiksuoja momentinę fazę, kuri, iš vienos pusės jau pasibaigusi, iš antros – esti pagrindas ir prielaida rasti kitai momentinei fazei. Temporalinio Ob- jekto suvokimo procese retencija neegzistuoja be pirminio išpūdžio. Todėl retencijai esminga dar ir tai, jog paskui ją nusidriekia “retencinis šleifas”. Retencija atlieka dvi svarbias funkcijas:

1. Ji sulaiko atskirus temporalinio Objekto taškus (pvz., melodijos to- nus), kitaip tariant, retencija padeda konstatuoti imanentinį temporalinį Objektą, t. y. “pirminį atsiminimą” (primÄre Erinnerung);

2. Retencija konstituuoja šio pirminio atsiminimo vieningumą tėkmėje. Homogeniško temporalinio Objekto atžvilgiu retencija sudaro prielaidas rasti kontinualiam retencinės sąmonės vieningumui.

Temporalinių fazių kontinualumo aprašymui svarbi ir protencijos są- voka. Ne taip, kaip retencija – pirminis atsiminimas (primÄre Erinnerung), protencija atlieka pirminio laukimo funkciją. Protencija konstituuoja “tuštū- mą”. Ji eina tarytum pralenkdama “dabar-tašką”, paruošdama “vietą” pir- miniam išpūdžiui (Urimpression). Protencija charakterizuoja sąmonę kaip

pasiruošimą suvokti, kaip aktyvumą, kuris “sukuria” suvokimą. Tačiau reikia pažymėti, jog protencija E. Husserlio laiko sąmonės aprašyme vis dėlto pasilieka periferijoje ir pagrindinis dėmesys kreipiamas į retenciją. Metodologiniu požiūriu retencijos sąvoka bei visa “retencijos-dabar-protencijos” struktūra akivaizdžiai rodo, jog laiko ir sąmonės ryšio problematika vystosi pirminiuose temporaliniuose aprašymuose, eliminuojant bet kokio netemporalaus tarpininko dalyvavimą.

Struktūra “retencija-dabar-protencija” dar išsamiai neatspindi nei temporalinio Objekto duotumo sąmonei, nei pačios sąmonės kontinualaus vieningumo aprašymo. Imanentinis temporalinis Objektas, kurį konstituuoja mūsų aptarta struktūra, anot E. Husserlio, esti pirmapradiškai prezentatyvus (präsentativ). Temporalinio Objekto duotumas sąmonei nusakomas kaip savęs duotumas (Selbstgebung), kurį išimtinai atlieka percepcija. E. Husserlis percepcijai priskiria dabartiškumo Gegenwärtigung) sudarymo funkciją. Percepcija – kaip temporalinio Objekto dabartiškas savęs duotumas – sąmonės ribose tampa šaltiniu kiekvienai tolesnei modifikacijai. (Percepciją čia būtina suprasti kaip “imanentinę percepciją”, priešingą transcendentinei.) Taip imanentinė percepcija tampa imanentinio temporalinio Objekto dabartiško savęs duotumo, arba patyrimo, forma. Jeigu percepciją palygintume su retencija, tai pamatytume, jog percepcija yra abstrakčiai išskirtas “dabar-taškas”, kuris akimirksniu pereina į retenciją. Percepcija žymi kontinualų perėjimą nuo “dabar” taškų prie retencijų. Šiame kontinualume kiekvienas “dabar-taškas” sulaikomas kaip praėjęs “dabar-taškas”. Todėl E. Husserliui, ne taip, kaip F. Brentanui, “dabar” tampa praėjusiu “dabar-tašku”, o ne “dabartiška praetimi”.

Pirminį įspūdį ir jo modifikaciją kaip tokius, pasak E. Husserlio, įmanoma apibūdinti. O tai reiškia, jog mes galime abstrakčiai išskirti ir aprašyti kontinualaus percepcijos proceso skirtingas fazes. Toks išskyrimas reikalingas tam, kad būtų įmanoma skirti modifikaciją (kuri kontinualiai gimdo naujas modifikacijas) nuo pirminio įspūdžio (Urimpression).

Imanentinio temporalinio Objekto konstitucijai ne mažiau už percepciją svarbi atmintis. Jei percepcija esti dabartiškas (Gegenwärtigung) temporalinio Objekto savęs duotumas (Selbstgeben) sąmonėje, tai atminčiai E. Husserlis priskiria atsikartojimo dabartyje (Wiedervergegenwärtigung) funkciją. Atminties atžvilgiu E. Husserliui rūpi pats temporalinio Objekto trukmės atsiminimo procesas, kaip jis duotas sąmonėje. Atsiminti trunkantį Objektą įmanoma tik tuo atveju, jeigu pati atmintis pasižymi trukme ir yra tiriami kaip tam tikra laiko sąmonės struktūra.

E. Husserlis pažymi, jog atmintis skiriasi nuo retencijos. Retencija – pirminis atsiminimas (primäre Erinnerung), o atmintis – antrinis atsiminimas arba pakartotinas atsiminimas (Wiedererinnerung). Retencija ir paskui ją nusidriekiantis “retencinis šleifas” tiesiogiai susijęs su aktualia percepcija, o pakartotiniame atsiminime (Wiedererinnerung) reprodukuojamas ir pats retencinių modifikacijų kontinualumas, ir pats pirminis percepcijos “taškas-šaltinis”. E. Husserlis tvirtina, jog “atmintis pasižymi lygiai ta pačia konstitucija, kaip ir melodijos (temporalinio Objekto – A. M.) percepcija. Kaip ir percepcija, ji (atmintis – A. M.) turi privilegijuotą tašką; percepcijos “dabar-tašką” atitinka atminties “dabar-taškas” ir t. t.” Kaip ir temporalinio Objekto percepcijoje, taip ir reprodukcijoje, kurią atliekame fantazijos dėka, “dabar-taškas”, tvirtina E. Husserlis, sąmonės atžvilgiu pasižymi temporaliniu hału, kurį sukelia atminties kontinualumas. Visa melodijos atminties sudaro percepcijos kontinualumą kontinuumą”.

E. Husserliui atmintis iš vienos pusės, kaip minėjome, tapati percepcijai, iš antros – skiriasi nuo jos. Tapatumą reikia suprasti kaip temporalinio Objekto atminties fazių adekvatumą percepcijos fazėms. Tuo tarpu atminties ir percepcijos skirtingumą E. Husserlis grindžia tuo, jog kiekvienos percepcijos fazės ir viso percepcinio temporalinio Objekto atžvilgiu atmintyje mes fiksuojame “reproduktyvų indeksą”. Šis reproduktyvus indeksas išryškėja todėl, jog paties akto fazės, kurios konstituoja atmintį, iš esmės skiriasi nuo fazių percepcijoje. Percepcijoje pirminį įspūdį (Urimpression) ir jo modifikacijas kaip tokius galime išskirti ir aprašyti, o atmintyje pirminio įspūdžio išskirti negalime, nes reprodukuotas “dabar-taškas”, kuris atitinka pirminį įspūdį percepcijoje, yra atminties pastangų dalykas. Be to, atmintyje pakinta ir retencijos vaidmuo. Percepcijoje retencija modifikuoja “tašką-šaltinį”, o atmintyje retencija modifikuoja jau reprodukuotą “tašką-šaltinį”.

Tirdamas pakartotino atsiminimo (Wiedererinnerung) procesą, E. Husserlis akcentuoja dar vieną intenciją, reikšmingą jau ne trunkančio temporalinio Objekto, bet pačios sekos sąmonės ir trukmės konstitucijai. E. Husserlis analizuoja pavyzdį, kai kartu su temporalinio Objekto tašku A percepcija to paties Objekto trukmėje pasirodo ir konstituojamas kitas trunkantis taškas B. Šiuo atveju matome ir patį A, ir patį B, ir tai, kad B seka A. E. Husserlis pabrėžia, jog “sekos sąmonė” yra pirmapradiškai duota sąmonė, ji yra šios sekos “percepcija”. Šios sekos (A–B) pakartotiną atsiminimą (Wiedererinnerung) E. Husserlis pažymi taip (A–B) (ženklas ['] žymi atmintį). Skliaustų atidarymas (A–B) = (A–B)' reiškia, jog mes turime ne tik A ir B atminties sąmonę, bet ir modifikuotą sąmonę to, kad “B seka A”. Sugrįžimo

procesas prie tos pačios sekos identifikacijos to paties temporalinio Objekto atžvilgiu gali būti išreikštas taip: $(A-B) - (A-B)' - (A-B)'' \dots$ ir t. t.

Pats sugrįžimo procesas priklauso nuo mūsų norų. Prie šios sekos galime grįžti tiek kartų, kiek tik panorėsime. Be to, E. Husserlis akcentuoja, jog pakartotinai atsimindami (Wiedererinnerung) $(A-B) - (A-B)'$, galime atsiminti ne tik seką, bet ir patį atsiminimą. Tai rodo ši schema: $(A-B) - (A-B)' = [(A-B) - (A-B)']' = (A-B)'' - [(A-B)']' \dots$ Antro, trečio ... ir t. t. atminties lygmenų ir reprodukcijos “laisvės” apskritai dėka galime identifikuoti ne tik temporalinį Objektą, bet ir pačią sekos sąmonę, kuri reprodukuoja ir Objektą, ir pačią seką.

Su atmintimi glaudžiai susijusi fantazija. Esminis fantazijos bruožas, pasak E. Husserlio, tas, jog ji gali egzistuoti tik kokio nors duotumo pagrindu. Nedera galvoti, jog duotumas yra fantazijos kūrinys. Priešingai, duotumo pagrindą sudaro ne fantazija, bet temporaliniai Objektai. Toks duotumo prioritetas fantazijos atžvilgiu jokiū būdu nereiškia, kad fantazija nepasižymi produktyvumu. Fantazija visad kuria kažką nauja, bet ne iš nieko, o tik temporalinio Objekto duotumo pagrindu. Todėl E. Husserliui fantazija, kitaip negu F. Brentano “fantazija – vaizdinys” (Phantasievorstellung) nėra kažkas fantastiška.

Tirdamas pirminius sąmonės modusus – percepciją, atmintį, fantaziją, E. Husserlis vengia jų formalių apibrėžčių. Tiesiog lygindamas vieną su kitu, jis fenomenologiškai aprašo šių modusus temporalias raiškos formas. Fenomenologinis požiūris į laiką suponuuoja atsakymą nuo negrįžtamo linijinio laiko, tekančio iš praeities per dabartį į ateitį. E. Husserliui laikas – tai ne linija, bet sąmonės intencionalumų tinklainė. Praeitis, dabartis ir ateitis apibrėžiama ne pagal abstrakčią, atitrauktą nuo mūsų sąmonės objektyvaus laiko sąvoką, bet, priešingai, laikas, kaip esminga ir pirmapradė sąmonės savybė, gali būti suprastas tik per pačią sąmonę. Galime netgi sakyti, kad klausimas “Kas yra laikas?” fenomenologiniu požiūriu tarytum nekorektiškas, nes toks klausimo formulavimas orientuoja į tai, kad laikui gali būti implikuotas nuo sąmonės atitrauktas objektyvumas bei substancinė apibrėžtis. Ne tik atsakyti į klausimą “Kas yra laikas?”, bet ir klausti apie laiką sunku jau vien todėl, kad, kaip pastebėjo Šv. Augustinas, klausime apie laiką slypi klausimas apie sielą arba sąmonę.

Matėme, jog E. Husserlis, aprašydamas įvairius sąmonės modusus – percepsiją, atmintį, fantaziją, – kartu aprašo ir jų temporalumą. Būtent čia ir pasireiškia savotiška bei paradoksali fenomenologinė laiko tyrimo specifi-ka: viena, klausti apie laiko prigimtį įmanoma tik netiesiogiai – klausiant

apie sąmonę; antra, klausti apie sąmonę imanoma taip pat tik netiesiogiai – klausiant apie laiką. Kitaip tariant, klausti apie laiką reiškia klausti apie vieno ar kito sąmonės moduso – percepcijos, atminties, fantazijos – temporalias raiškos formas. Klausti apie sąmonę reiškia klausti apie sąmonės turinius temporaliniame “sąmonės tėkmės” vieningume.

Sąvoka “sąmonės tėkmė” E. Husserlio paskaitose užima ypatingą vietą ir ją reikia aptarti skyrium. Pirmiausia E. Husserlis formuluoja reikalavimą: “Mes visada turime skirti sąmonę (tėkmę), vaizdinį (imanentinį Objektą) ir transcendentinį objektą (jei jis nėra imanentinio Objekto pirminis turinys)”⁹. E. Husserlis “sąmonės tėkmę” įveda kaip tam tikrą foną arba absoliučią ataskaitos sistemą, kuria remiasi kiekvienas tiek pačios sąmonės, tiek imanentinio Objekto temporalinis aprašymas. Kadangi E. Husserlis kalba apie laiką, būdingą sąmonei, tai “sąmonės tėkmę” galima suprasti kaip absoliučią ataskaitos sistemą vidiniams sąmonės procesams aprašyti. Ne taip, kaip imanentinis temporalinis Objektas, “sąmonės tėkmė” nėra ir negali būti kokio nors refleksyvaus akto objektas. Jeigu darytume prielaidą, kad pačią “...tėkmę” galime suvokti kaip priešais stovintį objektą, tuomet neišvengiamai turėtume pripažinti, jog be šios “...tėkmės” egzistuoja dar kita “sąmonės tėkmė ir t. t. iki begalybės. Siekdamas išvengti tokio sąmonės bei fenomenologinės redukcijos regresio, E. Husserlis tvirtina, jog “subjektyvus laikas yra konstituotas absoliučioje belaikėje sąmonėje, kuri nėra objektas”¹⁰. Bet kokie bandymai aprašyti absoliučią “sąmonės tėkmę” neišvengiamai veda ne prie jos pačios, bet prie konstitutyvių sąmonės aktų aprašymo.

Nors absoliuti “sąmonės tėkmė” negali būti objektas, vis dėlto E. Husserlis pripažįsta, jog ji duota sąmonėje. “Tėkmės” duotumą sąmonėje galima suprasti tik siejant jį su imanentinį Objektą konstituojančiomis “dabar” fazėmis, retencijomis, protencijomis bei sąmonės modusais. Absoliučią “sąmonės tėkmę” arba absoliutų subjektyvumą E. Husserlis įveda kaip universalų iki-intencinį foną ar horizontą, kuriame konstituojami imanentiniai Objektai. “Sąmonės tėkmė” yra absoliuti, pasak E. Husserlio, dėl to, kad ji esmingai dalyvauja imanentinio Objekto temporalios konstitucijos procese, kartu būdama šio proceso atskaitos taškas. Parodydamas, kaip “retencijos-dabar-protencijos” struktūros bei sąmonės modusų – percepcijos, atminties, fantazijos – dėka gali būti konstituoti imanentiniai Objektai, E. Husserlis kartu parodo, jog ši struktūra ir modusai konstituoja temporalinį imanentinio Objekto turinį toje pačioje “sąmonės tėkmėje”. Trumpai aptarę E. Hus-

⁹ Ten pat. – P. 101

¹⁰ Ten pat. – P. 150

serlio fenomenologinę laiko tyrimo specifiką bei struktūrą, padarysime apibendrinimus, kurie galbūt tik iš dalies sutampa, bet vis dėlto logiškai išplaukia iš E. Husserlio “laiko-sąmonės” koncepcijos.

E. Husserlio fenomenologinį mąstymą apskritai galima pavadinti žvilgsniu į esinį *s u b s p e c i e t e m p o r i s*. Mes matėme, kad subjektas negali egzistuoti ne laike. Todėl belieka pripažinti, jog sąmonė yra temporalinė atsitiktinai, bet dėl ontologinio būtinumo. Sąmonė ir laikas iš esmės giminingi. Analizuoti laiką, reiškia ne rodyti tam tikras pasekmes, kylančias iš belaikio subjektyvumo koncepcijos, bet pačiam esant gyvybingam laikui (*lebendige Zeit*) gilintis į jo struktūrą. Pirmapradis subjektyvumas arba, E. Husserlio terminais kalbant, “pirminis sąmonės temporalumas” temporalus ne empirine prasme: jeigu laiko-sąmonė (*Zeitbewusstsein*) būtų sukurta pačios sąmonės temporalių aktų, tuomet prireiktų dar vienos sąmonės tam, kad suvoktume šį temporalumą ir t. t. iki begalybės. Mes neišvengiamai priversti priimti tokią sąmonę, kuri nėra laike ir kurios būtis sutampa su būtimi-sau. Mes galime sakyti, jog tokia pirminė sąmonė yra be laiko(*zeitlose*) ta prasme, kad ji intratemporalinė. Subjektyvumas, pirminis sąmonės temporalumas nėra tokiam laike, kurį refleksijos būdu galime apčiuopti. Pirminė sąmonė, kaip intratemporalinė sąmonė, pati yra gyvybingas laikas (*lebendige Zeit*), tarytum laiko pilnatvė ir sutampa su mūsų gyvenimu. Bet ar nepriartėjome šioje vietoje prie tam tikros amžinybės? Filosofų svajonė – pasiekti gyvenimo amžinybę, kuri yra anapus kontinualios laiko tėkmės. Bet iš tikrųjų amžinybės pajauta apgaulinga: amžinybė remiasi ir minta laiku. Teisus buvo Šv. Augustinas tvirtindamas, jog “nėra tokio kūrinio, kuris pranoktų laiką”¹¹. Su šia mintimi sutiktų ir E. Husserlis. Iš tikrųjų, jeigu mums ir pavyks sutikti kažką panašaus į amžinybę, tai šitai galbūt įvyks tik mūsų vidiename, gyvybingame laiko patyrimo, bet ne antlaikiškame subjekte, kuris regi save absoliučioje Dieviškoje šviesoje ir taria esąs pašauktas mąstyti apie laiką. Laikas – ne mūsų pažinimo objektas, bet mūsų buvimo būdas.

¹¹ Augustinas A. Išpažinimai // Filosofijos istorijos chrestomatija. Viduramžiai. – P. 119.